

українську мову. Публікуючи джерела, ми також подавали деякі роз'яснення до тексту у дужках.

Звернення до історичних першоджерел допоможе зняти певну заміфологізованість з відомої постаті, розкриє перед читачем маловідомі сторінки життєвого шляху людини, 400-річний ювілей якої відзначає у цьому році відтворена наприкінці ХХ ст. Українська держава.

Матеріали до біографії Богдана Хмельницького

Док. № 1

1648 р., серпень (табір під Глинянами). З листа шляхтича К. Ржепневського до королевича Кароля про зустріч польських послів з Б. Хмельницьким

Ці комісари [польські послі] не дуже добре прийняті Хмельницьким. А саме: він погрожував смертною карою п. писарю у випадку з одним листом, якого наші написали бунтарському козацькому війську, де називали його поганими словами. Але наступного дня він вибачився.

Опубл.: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 1965. — С. 286, 287.

Док. № 2

1648 р., листопад (табір під Замостям). З донесення польського посла Смяровського до короля про перебування в козацькому таборі

Перед самим двором обозний Хмельницького на ім'я Остап з вісімдесятьма особами виїхав і супроводжував посла нашого до хати, де Хмельницький чекав. Був (Хмельницький) у пурпурному жупані (із) срібними петлицями, фіалковій напівгранатовій фезезі, підшитій соболями першої якості. Булава перед ним лежала на столі, а коли посол зайшов, скинув її на землю зі столу...

Опубл.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 1. — С. 310.

Док. № 3

1648 р., грудень — 1649 р., лютий (Київ). З щоденника В. М'яковського про поїздку комісарів польського уряду до Б. Хмельницького

Сам (ієрусалимський) патріарх (Паїсій) з тисячею вершників виїжджав до нього (Б. Хмельницького) назустріч з міста, і тутешній митрополит (С. Косів) дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами і вигуками, як Мойсея, спасителя і визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені «Богдан» добрий знак і називаючи його «богом даний». Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрільба. Від таких почестей загордився звір. На обіді в архимандрита сидів на першому місці, пив удень і вночі, особливо напередодні своїх іменин. В день свого ангела вранці був п'яний і пізно прибув у церкву. Він стояв на першому місці, і всі виявляли до нього побожну пошану, а деякі цілували його ноги. Патріарх, цей розбійник, правив обідню і наказав йому приступити до святого причащення. Хмельницький спочатку не хотів, бо в нього ще був хміль у голові, і тому, що ще не сповідався, але патріарх дав йому прилюдно відпущення всіх теперішніх і майбутніх гріхів без сповіді і закликав його: іди, іди ж до святого причащення і причащайся. Тут же він повинчав його з коханкою Чаплицького, хоч вона й не була тут, бо в цей час перебувала в Чигирині. Нарешті, дав йому благословення на ляхів.

Одразу ж після цього стріляли з гармат на тріумф, відзначаючи цим, що визволитель наш, господар великий гетьман причащається. Хмельницький

подарував за це патріархові шість коней і 1000 злотих. Протягом кількох днів патріарх вів з Хмельницьким таємні переговори і потім виїхав у Москву, проте спочатку виїхав Хмельницький. Патріарх проводжав його за місто.

20 (січня). Утворена комісарська рада, в якій обмірковували, чи треба на-самперед до укладення мирних умов вручити Хмельницькому булаву і прапор, надані королем, його милістю. Вирішили одноголосно віддати прапор і булаву, щоб підобрити Хмельницького такою поблажливістю і милістю королівською.

Місцем для цього обрали широку вулицю перед домом Хмельницького, недалеко від будинків, де жили посланники — московський і угорський. Булаву ніс перед нами ловчий, пан Крентовський, а прапор — пан Кельтинський, скарбник київський; попереду гриміли гетьманські труби й барабани. Хмельницький чекав нас, стоячи під бунчуком у колі своїх полковників та інших старшин. Він був одягнений у парчеву червону соболину шубу... Хмельницький був запрошений на обід до пана воєводи (С. Лянцкоронського); але він приїхав уже надвечір напідпитку з кількома полковниками. Не допомогли ні гостинність, ні ввічливість хазяїна. Ми не говорили нічого, що могло б роздратувати його; але він все-таки не витерпів і з своїми товаришами робив нам уїдливі закиди, перебільшуючи до крайності кривди, заподіяні йому поляками, доводячи свою безневинність, і, нарешті, загрожував навіть нам утратою всієї Русі і України. Потім пройшов в окрему кімнату до дружини пана воєводи і почав там відверто умовляти її, щоб вона з чоловіком відреклась від поляків і лишилась з козаками, бо ще в цьому році польська земля загине, а Русь буде панувати. Тут же облаяв він пана Позовського, загрожуючи йому шибеницею за те, що той з'явився перед його очі. І справді, Позовський вчинив у цьому випадку необдуманно, бо перед нашим приїздом він був дуже близький до смерті. Потім Хмельницький повернувся до нас уже п'яний і виїхав о третій годині ночі.

22 (січня). Довго спав Хмельницький, бо пропачив з ворожками, які часто розважають його і пророкують йому ще в цьому році щастя на війні...

Хмельницький додав ще: «Патріарх під час свого перебування в Києві благословив мене на цю війну, повинчав мене з моєю дружиною, відпустив мені мої гріхи, хоч я й не сповідався, і наказав мені впень винищити ляхів. Як же мені не коритися великому старшому владиці, голові нашому і люб'язному гостеві? Тому я розіслав уже по всіх полках наказ, щоб годували коней і були готові до походу без возів, без гармат — все це я знайду в ляхів. А коли хтось з козаків візьме із собою на війну хоч одного воза, тому накажу відтяти голову. Я сам, крім сумки, нічого з собою не візьму...»

Опубл.: Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — С. 314 — 329; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 150 — 158; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 104 — 122.

Док. № 4

1650 р., червень — серпень (Чигирин). З реляції венеціанського посла А. Віміні про перебування в Україні

Здається, я вже досить (говорив) про походження, країну і звичаї козаків і гадаю, що [для] задоволення цікавості вашої світлості мені лишається ще додати дещо про гетьмана.

За станом своїм він син шляхтича, який був вигнаний і позбавлений дворянського звання. Росту він скоріше високого, ніж середнього, кремезний і міцної будови. Мова його і спосіб управління показують, що він має тверезе судження і проникливий розум. Хоч і трапляється, що він надмірно віддається напоям, але все-таки він не забуває піклування про справи. Тому мені здається, що в ньому можуть поєднуватися дві істоти: одна діяльна, твереза, віддана управлінню ділами, друга — сонна і віддана пияцтву. В поводженні він лагідний і простий, чим притягає до себе любов воїнів, але, з

другого боку, він тримає їх у дисципліні суворими карами. Всім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки.

В цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. В кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками; мабуть, такі ж лави називались у римлян *subsellia*; за словами Плутарха, їх ніжками були вбиті Гракхи, коли задумали ввести аграрний закон. Дамаська запона протягнута перед невеличким ліжком гетьмана; в головах його висять лук і шабля — єдина зброя, яку він, звичайно, носить...

Стіл відрізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Може, в цьому він наслідує Агафокла, який, бувши сином гончара і досягши царської влади, звелів зробити собі стіл і поставець з глиняним посудом...

Проте гетьманський стіл не бідний на добрі і смачні страви і на звичайні в країні напої — горілку, пиво, мед. Вино, якого тут мало запасують і рідко п'ють, подається до столу тільки в присутності поважних іноземців. Як я мав нагоду переконатись, за столом і при випивці не бракує веселості і дотепних жартів...

Опубл.: Молчановский Н. Донесение венецианца Вимина о козаках и Б. Хмельником (1656 г.) // Киевская старина. — 1900. — Т. LXVIII. — С. 62 — 75; Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 188 — 189, 193 — 196; С і ч и н с ь к и й В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 77 — 81; *Relazione dell' origine e dei costami dei Cosacchi, fatta l'anno 1656 da Alberto Vimina, ambasciatore della Republica di Venezia, e pubblicata del Prof. G. Ferraro.* — Reggio nell'Emilia, 1890.

Док. № 5

1651 р., січень (Чигирин). З реляції польських посланників до коронного підканцлера Радзівєвського про зустріч з Б. Хмельницьким

Тиміш, син Хмельницького, жорстокий дивак, великий тиран, нестатечний. Батько, бажаючи його приручити, нещодавно наказав прив'язати його до гармати і міцно бити, поки той не поклявся йому, що буде добрим, статечним, і тільки потім наказав відкувати його. Часто Хмельницький за шаблю хапався, так що (Тиміш) не хоче потрапляти йому на очі.

Опубл.: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — С. 378, 380.

Док. № 6

1653 р., серпень (Чигирин). Із статейного списку московського посла І. Фоміна, який вів переговори з Б. Хмельницьким

І того ж дня гетьман Богдан Хмельницький вийшов з двору свого, у церкві Воскресіння Христова молебний спів слухав, а вислухавши молебний спів, від церкви гетьман їхав до Іванового [Фоміна] двору. А як він їхав, перед ним, гетьманом, вели 2 коней простих під полонами і трубачі в труби трубили, а за ним їхало близько 100 чоловік козаків і його людей кінних.

І Іван [Фомін] гетьмана зустрів біля воріт і бив чолом йому, щоб він поїхав на двір. І гетьман на двір не поїхав, а (зліз) з коня п'яний біля воріт і пішов на двір піший, а за ним всі козаки і його люди, позлізавши з коней, йшли на двір пішки ж. А прийшов гетьман на двір, сів було на ганку за стіл. І Іван гетьману бив чолом, щоб він пішов у сіни і в світлицю. І гетьман у сіни і в світлицю пішов.

А прийшов, помолвившись святому образу, і сів за стіл і сказав: «Тепер, мовляв, я гетьман, іду у військо на службу, а заїхав до тебе, царської величності посланника, попроситися...»

Опубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1862. — Т. 3. — С. 505; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — С. 361.

Док. № 7

1653 р., жовтень (Чигирин). З відписки до царя московських послів Р. Стрешнева і М. Бредіхіна, які вели переговори з Б. Хмельницьким

І до гетьмана приходили полковники і говорили йому, гетьману: не потрібно, мовляв, нам чужої землі обороняти, а свою без остерігання залишати; вистачить, мовляв, нам того, що за себе стояти і свою землю оберігати. І гетьман, мовляв, вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська з лівої руки; а у гетьмана, мовляв, в ту пору було підпито. І прийшов, мовляв, гетьман до козаків, поклонився тричі до землі і велів їм дати бочку меду і говорив їм: «Дітки, мовляв, мої, напийтеся і мене не піддайте. І козаки, мовляв, гетьману сказали: пане, гетьмане, у тому воля твоя, а бути ми з тобою всі готові...»

Опубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 44.

Док. № 8

1654 р. Із записів Павла Алеппського про перебування в Україні

Щодо гетьмана Хмеля, то він із своїми полками стояв поза цим містом (Богуславом). Йому повідомили про наше прибуття. В середу пізно вранці прийшла звістка, що гетьман іде вітати нашого владика патріарха. Ми вийшли зустріти його поза нашим житлом, коло якого пролягає шлях у фортецю, де для гетьмана було приготовлено приміщення.

Він підїхав до міських воріт з великим почтом, серед якого ніхто не міг би його впізнати. Всі були гарно убрані і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорого зброю.

Побачивши нашого патріарха здаля, він зійшов з коня (це зробили й інші, що були з ним), підійшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одержі, приложився до хреста, поцілував його праву руку, а наш владика патріарх поцілував його в голову. Де очі ваші, господарі Молдавії і Волощини? Де ваша велич і пиша? Кожний із вас нижче всякого полковника, його підлеглих: господь по правосуддю і по справедливості осипав його дарами й обдарував щастям у мірі, неприступній царям. Він одразу взяв під руку нашого владика патріарха і пішов з ним крок за кроком, поки не ввів його в середину фортеці, причому плакав.

Вони сіли за стіл і разом з ними полковники. О, читачу! Ти міг би бути свідком розумності його мови, його лагідності, покірливості, смирення і сліз, бо він був дуже радий нашому владіці патріархові, надзвичайно його полюбив і казав: «Дякую богові, що удостоїв мене перед смертю побачитись із твоєю святістю». Він багато говорив з ним про різні речі, і все, про що просив його наш патріарх, він покійрно виконав...

Напроти нього сиділи його візир і вищі з його наближених: «бісарай» (писар) — граматикос і десятеро з його полковників. Всі вони, за їх звичаєм, з голеними бородами. Таке значення назви «козак» — тобто з голеною бородою і який має вуса, а значення назви «полковник» те ж, що паша або емір.

Цей Хмель — літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є і одягається, наслідуючи в способі життя найбільшому з царів, Василю Македонянину, як про нього оповідає історія. Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже: «Так ось він, цей Хмель, слава і ім'я якого рознеслися по всьому світу». Як нам переказували, у франкських землях складали в похвалу йому поеми і оди на його

походи, його війни з ворогами віри і його завоювання. Хай зовнішність його непоказна, але з ним Бог — а це велике діло. Молдавський господар Василь був високий на зріст, мав суворий, показний вигляд, слово його виконували безсуперечно, він славився в цілому світі і мав великі маєтності й багатства, але все це не допомогло йому, і як під час першого свого походу, так і другого і третього, він обертав тил. Який контраст, Хмелю, між твоїм (гучним) ім'ям і діяннями і твоїм зовнішнім виглядом! Воістину Бог з тобою, він, який поставив тебе, щоб визволити свій обраний народ від іноземного рабства, як у давнину Мойсей визволив ізраїльтян від неволі фараона: той потопив єгиптян у Червоному морі, а ти вигубив і винищив ляхів, які гірші (за єгиптян), своїм гострим мечем. Хвала богові, що вчинив через тебе всі ці великі діла!

Якщо траплялось, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він, звичайно, говорив потихеньку, щоб ніхто не чув: такий постійний у них звичай. Щодо того, як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владику патріарха посадив на першому місці відповідно до пошани, яка йому личить на зборах: не так як господарі Волощини і Молдавії, які самі займали перші місця, а архієреїв садили нижче себе.

Потім подали до столу миски з горілкою, яку пили ложками (чарками) ще гарячу. Гетьманові поставили вищий сорт горілки в срібному келеху. Він спочатку пропонував пити нашому владиці патріарху, а потім сам пив і частував кожного з нас, бо ми стояли перед ним. Поглянь на цю душу від праху земного! Хай продовжить Бог її існування! У нього немає виночерпіїв, ні спеціальних людей, які подають йому страви й напої, як те водиться в царів і правителів. Далі подали на стіл розписані глиняні блюда з солоною вареною рибою і з іншим у малій кількості. Не було ні срібних блюд і келехів, ні срібних ложок, ні іншого подібного, хоч у кожного з слуг його по кілька скринь, наповнених блюдами, чашами, ложками і дорогіцінностями ляхів з срібла й золота. Але вони цим всім нехтують, будучи в поході, коли ж бувають дома, на батьківщині, тоді інша справа.

Перед заходом сонця гетьман попросився з нашим владикою патріархом, провівши його за браму фортеці, і сів у свій екіпаж, запряжений одним тільки конем. Не було царських карет, оздоблених коштовними тканинами і запряжених великим числом прекрасних коней, хоч у гетьмана таких тисячі. Він одразу виїхав під великою зливою, прямуючи до свого війська. На ньому був білий дощовий плащ. Він відїхав, приславши нам грошей на дорогу з вибаченням, а також дав листа для (одержання) їжі й пиття, безплатних коней і возів і ще листа до царя московського і до воеводи путивльського...

Гетьман, підтримуючи патріарха під руку, ввів у свою палатку, де не було дорогих килимів, а проста підстилка. Він раніше сидів за столом, на якому стояла страва, і обїдав; перед ним не було нічого, крім блюда з вареним кропом, хоч у той же час ми бачили, що слуги з його війська і ратники ловили для себе рибу в розташованих поблизу ставах. Дивись же, яка здержливість! Далі він почастував нас горілкою, ми встали, і він вийшов з нашим патріархом, щоб знову провести його. Ми вирушили...

Опубл.: Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1897. — Кн. IV. — С. 32 — 37; Алеппський П. Подорож патріарха Макара // Життя і Знання. — Львів, 1935. — Ч. 4 — 12; 1936. — Ч. 1 — 8; Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 267 — 269; С і ч и н с ь к и й В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 82 — 92; К о w a l s k a М. Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego. — Warszawa, 1986.

Док. № 9

1656 р., січень (Чигирин). З нотаток К. Гільдебрандта про перебування шведського посольства в Україні

«18 січня відвели пана посла (Г. Веллінга) на аудієнцію. Гетьман прислав по нього добре вичищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло по боках. На ньому їхав пан посол до двору, його ж люди йшли за ним пішки. Мешкання гетьмана було замкнуте знадвору брамою, як і, зрештою, кожний шляхетський двір тут у краю. На хаті сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Пана посла впровадили в аудієнційну кімнату до гетьмана, біля якого з боку стояв пан канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах. Саме в той час його королівська величність відправив був до гетьмана з листами ще одного шотландського купця, який теж ішов (з ними до гетьманського двору). Свою пропозицію (на аудієнції) пан посол переказав по-латині, на що відповів пан канцлер. І сказав гетьман, що з його королівською величністю він буде незабаром говорити в Польщі сам. Коли такі чемності закінчилися, якийсь час присвячено конференції, а опісля всі позасідали за стіл там-таки в кімнаті. Гетьман сидів за столом сам, бо стіл був вузький. З боку сидів пан посол, побіч нього — згаданий купець, що мав рудого кудлатого вченого пса, який ковтав м'ясо, нічого не відчуваючи, з чого гетьман сміявся. Того самого пса подарував цей купець панові послові... За столом був і пан канцлер з кількома сенаторами. Дружина гетьмана теж присіла на хвилину коло гетьмана... Постіль гетьмана стояла теж у тій самій кімнаті. Бунчук на довгому дрючку, що його носять перед гетьманом, лежав коло постелі...

«Після їжі силували (присутні за столом) дуже пана посла випити з ними оковиту, яку гетьман пив із невеличкої срібної чарки. Посол кожного разу дуже випрошувався, бо мовляв, він до такого питва не звик, що воно йому цілком не pomoже, що від нього він міг би сливе стати несамовитим та безглуздим. Таке велося довгий час. При всьому тому, коли до нього знов чарка доходила, присутні козаки дуже дивувалися, а пан канцлер взявся (йому) якось так пояснювати, що з цього можна зміркувати нещирість. Щоб таке підозріння від себе одхилити, пан посол змінив поведінку. Він узяв чашу питного меду, якого на столі разом з пивом було багато, й сказав, що радо вип'є повну чашу меду, а коли їм було б не досить, то він може цілком (чашу) зжерти... І він відгриз із чаші великий шматок скла, жвакав його, не раничи уст і з'їдав його. Вони... не дуже таки були задоволені. Гетьман звелів подати собі цитру, тринькнув по ній декілька раз і віддав її знов. Відтак сказав він: «Хлопці, де ж люля?» Тоді один джура підніс довгу турецьку люльку, з якої він трохи покурив тютюну. Людей пана посла приймали в окремій кімнаті...

Опубл.: О л я н ч и н Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656 — 1657 рр. // Записки НТШ. — Т. CLIV. — Львів, 1937. — С. 56 — 58.

Док. № 10

1657 р., червень (Чигирин). Із статейного списку московських послів Ф. Бутурліна і В. Михайлова, які вели переговори з Б. Хмельницьким

... А гетьман Богдан Хмельницький як шалений, який з розуму зійшов, заволав і мовив: «Уже діти, про те не печальтеся! Я то відаю по тому учинити: треба відступити від руки царської величності...» І запалався так, як не годиться православним християнам поступати...

І окольничий, і дяк у гетьмана Іли, а сиділи з окольничим і дяком і почитували гетьманова дружина Хмельницького Анна та гетьмана ж Богдана Хмельницького дочка, Данилова дружина Виговського, та писар Іван Виговський, та осавул Іван Ковалевський; а гетьман Богдан Хмельницький за столом сидіти не зміг, лежав на постелі. А як було в півстола, і гетьман велів налити венгерського кубок срібний і встав з постелі, велів себе тримати і пив чашу за государя багаторічне здоров'я... А випив гетьман за государя багаторічне здоров'я чашу, більше того стояти не зміг, лежав до кінця столу на постелі.

Червня в 10 день до окольного Федора Васильовича Бутурліна та до дяка Василя Михайлова прийшов писар Іван Виговський і говорить: «Гетьман Богдан Хмельницький велів вам сказати «добридень» і про ваше здоров'я розпитати, а у чому вчорашнього дня вигоди вам не було, і вам би про те за зло не мати, тому що гетьман добре був хворий, тільки порадувався тому, що ви у нього в хаті хліб їли.

А що в тяжкій своїй хворобі запально те говорив, щоб йому те пробачили: в скорботі своїй зараз на всіх сердитий, норов такий має і нас всіх лає, і за мале навіть підійти не можна...»

Опубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 3. — СПб., 1861. — С. 556, 561, 571.

Док. № 11

1657 р., червень (Чигирин). З донесення до короля Карла X шведського посла Г. Лільскрона про переговори з Б. Хмельницьким

Сьогодні після обіду секретар Хмельницького запросив мене до канцлера Виговського, оскільки гетьман, незважаючи на свою слабкість, велів перенести себе туди, щоб мати зі мною розмову. Гетьман привітав мене дуже люб'язно і, випивши бокал за здоров'я вашої королівської милості, сказав мені, що сьогодні прибув до нього другий нарочний московський посол, завдання якого — відволікти його, гетьмана Хмельницького, від усякої дружби з Вашою королівською милістю...

Опубл.: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. — К., 1908. — Ч. 3. — Т. VI. — С. 293, 299 — 300.

Підготував до друку Т. В. Чухліб

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — СПб, 1884. — Т. 1 — 3; Меріме Б. Богдан Хмельницкий. — Львів, 1990; Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882; Rawita-Gawgoński F. Bogdan Chmielnicki. — Lwów, 1906. — Т. 1 — 2; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницкий. — Львів, 1990; Verpadsky G. Bogdan, hetman of Ukraine. — New-Hawen, London, 1941; Касцагсзук J. Bogdan Chmielnicki. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1988; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994.

² Віміна Альберто (Мікеле Б'янккі) — (1603 — 1667 рр.) священник і дипломат. У 1650 р. був послом від Венеціанської республіки в Україні. Його місія була дипломатичною розвідкою, що мала за мету залучення України до європейського антитурецького союзу. Відомий список з його реляції за 1656 р., а також видана у 1671 р. у Венеції «Історія...». В 1890 р. список з реляції опублікував італієць Д. Ферраро, а в 1900 р. він був перекладений на російську мову М. Молчановським (Киевская старина. — Т. LXVIII).

³ Алеппський Павло (м. Алеппо в Сирії) — арабський мандрівник, син і секретар антіохійського патріарха Макарія III (1648 — 1672), архідиякон. Подорожував у почті патріарха по Україні в 1654 і 1656 рр., пробувши тут близько 100 діб. Був присутній під час зустрічі Макарія III з Б. Хмельницьким (1654). Залишив записки, написані арабською мовою, які були видані у 1829 — 1831 рр. англійською, а в 1896 — 1900 рр. — російською мовами (Чтения в Обществе исторических древностей российских (ОИДР). — Вып. I — IV).

⁴ Гільдебрандт Конрад Якоб — (1629 — 1679 рр.) походив з Щецина, навчався теології у Лейпцизькому і Щецинському університетах, з 1661 р. — пастор. У 1656 та 1657 рр. брав участь у шведському посольстві Г. Веллінга до Б. Хмельницького. Залишив цікаві мемуари про перебіг шведсько-українських переговорів, які були опубліковані українською мовою Д. Оляничиним (Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). — Львів, 1937. — Т. 154).

⁵ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. III. — С. 267.

⁶ Див., напр: Кордт В. Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. — К., 1926; Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — К., 1992; Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1985; Налайкако Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992; Chynczewska-Hennele T. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1993.

⁷ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 — 1654). — К., 1940. — С. 249; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — С. 43.